

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 349.42

Місінкевич А. Л.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового, земельного та господарського права
Хмельницького університету управління та права*

ГЕНЕЗИС ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ

GENEZIS OF LEGISLATIVE SUPPLY AND FUNCTIONING OF THE FARMS IN UKRAINE

У статті вивчається історичний розвиток українського законодавства про фермерські господарства. Автор на основі аналізу цілої низки нормативно-правових актів досліджує інститут фермерства з моменту проголошення України як незалежної та демократичної держави і дотепер. Науковець у статті виділяє три основні та ключові етапи становлення законодавчого забезпечення та функціонування фермерських господарств у нашій країні.

Ключові слова: фермерське господарство, аграрна реформа, законодавче забезпечення, агропромисловий комплекс України, аграрний ринок, агробізнес.

В статье изучается историческое развитие украинского законодательства о фермерских хозяйствах. Автор на основе анализа целого ряда нормативно-правовых актов исследует институт фермерства с момента провозглашения Украины как независимого и демократического государства и до сегодняшнего дня. Ученый в статье выделяет три основных и ключевых этапа становления законодательного обеспечения и функционирования фермерских хозяйств в нашей стране.

Ключевые слова: фермерское хозяйство, аграрная реформа, законодательное обеспечение, агропромышленный комплекс Украины, аграрный рынок, агробизнес.

The article learns historical development of Ukrainian legislation about farms. The author analyzes plenty of the legal acts and based on it he explores Institute of Farming from the moment when Ukraine became independent until now. The scholar represents the three main steps of the formation of legislative provision and functioning of the farms in Ukraine.

Key words: farm, agrarian reform, legislative provision, agro-industrial complex of Ukraine, agricultural market, agribusiness.

Нині під час здійснення аграрної та земельної реформи однією з гострих економіко-правових проблем є відродження фермерського господарства на селі як первинної ланки виробництва сільськогосподарських продуктів в Україні. Станом на 1 січня 2018 року в державі налічувалося 45 035 фермерських господарств [1], натомість у сусідній Польщі їхня кількість становить 1,5 млн [2]. Зменшення фермерських господарств у нашій державі відбувається внаслідок монополізації аграрного ринку агрохолдингами, здійснення рейдерських нападів на малий агробізнес, занепад сільської місцевості як пріоритетного базису діяльності фермерства та відсутність належної фінансової й правової підтримки з боку держави.

Ступінь розробленості проблеми. Правові особливості діяльності фермерських господарств в Україні досліджували провідні вчені: В. Єрмоленко, П. Кулинич, С. Марченко, А. Статівка, Н. Титова, В. Уркевич.

Метою статті є вивчення законодавчого забезпечення діяльності фермерських господарств у період проведення земельної та аграрної реформи в Україні з 1990 року і дотепер.

Виклад основного матеріалу. Початок становлення інституту фермерського господарства в нашій країні відбувся з прийняттям Закону України «Про

селянське (фермерське) господарство» у 1991 році. Цей нормативно-правовий акт після розпаду Радянського Союзу став реформаційним підґрунтям започаткування підприємницької діяльності в агропромисловому комплексі України, перетворивши поступово колишні колгоспи та радгоспи на якісно нові форми господарювання та дав можливість селянам на власний розсуд здійснювати виробництво сільськогосподарської продукції та розпоряджатися своїми землями. Частиною першою статті 3 вищевказаного Закону було передбачено, що селянське (фермерське) господарство в системі народногосподарського комплексу є рівноправною формою ведення господарства поряд з державними, колективними, орендними та іншими підприємствами та організаціями, господарськими товариствами [3]. Важливим фактором тоді стало також створення Українського державного фонду підтримки селянських (фермерських) господарств [4], який забезпечував фінансову, технічну та адміністративно-управлінську діяльність фермерських господарств.

Під час подальшого становлення України як незалежної та демократичної держави було прийнято у 1992 році Верховною Радою України Закон України «Про форми власності на землю» [5]. Цей нормативно-правовий акт став початком трансформації відносин власності на землю в Україні

та відіграв важливу роль у становленні фермерства у нашій державі, де головним базисом виробництва сільськогосподарської продукції була і залишається земля. У цей період також відбулося прийняття у новій редакції Земельного кодексу 1992 року, який вніс певні корективи у форми власності на землю [6]. З цього часу фермерські господарства отримали можливість набувати на праві приватної форми власності земельні ділянки. Внаслідок таких законодавчих змін відбулося суттєве збільшення фермерських господарств та площ землекористування в Україні.

Наступним поштовхом законодавчого розвитку фермерського господарства в Україні варто вважати прийняття низки указів Президента України, які відіграли важливу роль у реформуванні земельних та аграрних правовідносин, а саме: Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10 листопада 1994 року [7], Указ Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам та організаціям» від 8 серпня 1995 року [8], Указ Президента України «Про захист прав власників земельних часток (паїв)» від 21 квітня 1998 року [9] та Закон України «Про фіксований сільськогосподарський податок» від 18 червня 1998 року [10]. Вказаними нормативно-правовими актами була здійснена безоплатна передача землі у колективну та приватну форму власності для виробництва сільськогосподарської продукції. Таким чином, було проведено поділ земель, які передані у колективну власність, на земельні частки (паї) без виділення їх у натурі, і видані селянам сертифікати на право на земельну частку (пай). Власники земельних сертифікатів одержували право розпоряджатися своїм земельним паєм, які могли бути об'єктом обміну, дарування, застави, спадкування, купівлі-продажу (останнє право було пізніше відмінено). Членам колективних сільськогосподарських підприємств надавалася можливість безперешкодного виходу зі складу підприємства зі своєю земельною часткою (паєм) і виділення її в натурі з видачою Державного акта на право приватної власності на землю, що давало можливість селянам вільно утворювати фермерські господарства у сільській місцевості.

Проаналізувавши цей етап розвитку земельних відносин в Україні, можна стверджувати, що з прийняттям вищезазначених нормативно-правових актів відкрилися можливості збільшення площі користування землею для ведення малого та середнього агробізнесу. Однак ці події стали кризовим моментом для малих фермерських господарств, які через неефективну цінову і кредитну політику, що існувала на той момент у державі, були неспроможні забезпечити належну матеріально-технічну базу для ефективної роботи на селі. В результаті цього такі підприємства почали занепадати, а стрімкого обороту тоді набирали великі фермерські господарства.

Наступним важливим етапом у законодавчому становленні фермерських господарств у нашій державі ми вважаємо прийнятий у 1997 році Закон

України «Про сільськогосподарську кооперацію» [11]. Аграрна політика України веде курс на зростання соціально-економічної ролі фермерства на селі, а перспектива їх розвитку полягає в кооперуванні. У багатьох країнах світу саме малий аграрний бізнес розвивається завдяки сільськогосподарським кооперативам, які створюють усі необхідні технічні, фінансові, адміністративні умови для реалізації сільськогосподарської продукції на різноманітних аграрних ринках.

На наше глибоке переконання, одним з важливих нормативно-правових документів, що сприяв розвитку фермерських господарств, став Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» (грудень 1999 р.). Ним передбачалося, що членам колективних сільськогосподарських підприємств надавалося право вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів та інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності. Надзвичайно важливо, що цим Указом Президента впроваджено обов'язкове укладання юридичними особами, які використовують землі для сільськогосподарських потреб, договорів оренди земельних паїв з виплатою орендної плати фіксованого розміру. Введено спрощений порядок реєстрації договорів оренди земельних паїв, передбачено виділення земельних ділянок єдиним масивом групі власників земельних часток (паїв), яка звернулася із заявами про відведення земельних ділянок у натурі з метою спільного використання або надання в оренду цих ділянок. Важливо, що громадянам надано право розширювати свої особисті підсобні господарства за рахунок приєднання до них земельних ділянок у натурі, виділених відповідно до розміру земельного паю, і не створювати при цьому юридичної особи [12].

Слід зазначити, що приватні підприємства, які виникли тоді на базі реформованих колективних сільськогосподарських підприємств, зобов'язувалися укладати договори оренди земельної частки і майнового паю з власниками цих паїв з виплатою орендної плати у натуральній або грошовій формі. Важливо зазначити, що Указом Президента було встановлено мінімальну орендну плату за земельну частку (паю) в розмірі не менше одного відсотка вартості орендованої землі [12]. Необхідно також зазначити, що під час реструктуризації колективних сільськогосподарських підприємств тоді передбачалося збереження по можливості цілісності господарського використання приватними формуваннями землі та майна колишніх колективних сільськогосподарських підприємств через механізм оренди. Громадянам, які мають земельний пай, надано право приєднувати виділену їм у натурі земельну ділянку до власного особистого підсобного господарства без створення юридичної особи. Не менш важливим є й те, що

селянським (фермерським) господарствам, громадянам надана можливість вільного викупу земельних ділянок, наданих їм у користування (понад норму, яка приватизується безкоштовно), за ціною, не нижчою визначеної в установленому порядку грошової оцінки землі.

Проте особливим моментом щодо розвитку фермерських господарств під час проведення земельної та аграрної реформи стало прийняття нового Земельного кодексу України [13] та Закону України «Про фермерське господарство» [14]. Ці нормативно-правові документи здійснили реформаційні зміни у правовідносинах з ведення фермерських господарств в Україні. Земельний кодекс України запровадив нові можливості набуття права власності на землю для ведення фермерських господарств шляхом приватизації відповідно до ст. ст. 116, 118 та 121 [13], а також у ньому закріплювалася гарантія для громадян України, що вони можуть набувати право власності на землі сільськогосподарського призначення загальною площею до 100 гектарів, та запроваджувався інститут оренди земель сільськогосподарського призначення ст. 93 [13]. Це спричинило стрімкий розвиток фермерських господарств в Україні, особливо великих фермерських господарств, площа землі яких становила близько 100 га на одне господарство.

З прийняттям Закону України «Про фермерське господарство» було визначено правові, економічні та соціальні засади створення та діяльності фермерських господарств як прогресивної форми підприємницької діяльності громадян у галузі сільськогосподарства України [14].

Цей Закон України «Про фермерське господарство» спрямований на створення умов для реалізації ініціативи громадян щодо виробництва товарної сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації на внутрішньому і зовнішньому ринках, а також для забезпечення раціонального використання й охорони земель фермерських господарств, правового та соціального захисту фермерів України [14]. Він чітко регламентує діяльність та статус фермерського господарства і розмежує його із селянським (підсобним) господарством. Вищезазначений закон остаточно визначив та закріпив правовий статус фермерських господарств як первинної ланки виробництва сільськогосподарської продукції і забезпечив їх механізм функціонування в агропромисловому комплексі України.

Однак з прийняттям вищезазначених нормативно-правових актів кількість фермерських господарств в Україні не збільшилась, а навпаки, почалася тенденція до їх зменшення. Це було спричинено низкою реформаційних процесів, які здійснювалися тоді у законодавчому просторі України. У цей період держава не проводила державної підтримки фермерських господарств, а відбувалося виникнення нових форм господарювання: товариств з обмеженою відповідальністю, акціонерних товариств, а також інших приватних сільськогосподарських підприємств. Необхідно зазначити, що останні десять років у державі відбувається повна монополізація

аграрного ринку агрохолдингами, які почали тотально витіснити фермерські господарства та ще й на додачу почалося рейдерство малого аграрного бізнесу в Україні.

У зв'язку з такими подіями Кабінет Міністрів України починаючи з 2017 року прийняв низку розпоряджень та постанов, які сприяли відродженню та розвитку фермерства у нашій державі. Так, уряд затвердив Концепцію розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки. Ця Концепція схвалена Розпорядженням № 664-р від 13 вересня 2017 року. Цим документом передбачається чіткий фінансово-правовий механізм підтримки та розвитку малого та середнього агробізнесу в Україні, а саме:

- надання фінансової підтримки на конкурсних засадах на поворотній основі фермерським господарствам через Український державний фонд підтримки фермерських господарств;

- часткова компенсація відсоткової ставки за залученими у національній валюті банківськими кредитами;

- фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі на умовах фінансового лізингу;

- державна підтримка шляхом здешевлення страхових платежів (премій);

- часткове відшкодування вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів, доїльних залів та утворених на кооперативних засадах м'ясопереробних підприємств;

- часткове відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення телиць, нетелей, корів вітчизняного походження та племінних телиць, нетелей, корів молочного, молочно-м'ясного і м'ясного напрямку продуктивності, племінних свинок та кнурців (класу «еліта»), племінних вівцематок, баранів, ярок;

- часткова компенсація вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва;

- часткова компенсація витрат на закладення багаторічних насаджень та догляд за ними;

- надання державних гарантій під інвестиційні проекти;

- створення прозорих механізмів набуття у власність земельних ділянок та прав на них [15].

Вагомим також у системі нормативного регулювання стала Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств» від 7 лютого 2018 року № 106. На нашу думку, цим порядком надаються досить непогані фінансові можливості підтримки фермерських господарств за різноманітними напрямками їхньої спеціалізації, а саме:

- часткова компенсація вартості насіння сільськогосподарських рослин вітчизняного виробництва, закупленого у фізичних осіб-підприємців та юридичних осіб, які здійснюють виробництво та його реалізацію;

- часткова компенсація витрат, пов'язаних з наданими сільськогосподарськими дорадчими послугами;
- фінансова підтримка сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;
- часткова компенсація вартості придбанної сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва;
- бюджетна субсидія на одиницю оброблюваних угідь (1 гектар) – новоствореним фермерським господарствам;
- здешевлення кредитів [16].

Серед останніх подій, які відбуваються у сфері розвитку фермерського господарства та агропромислового комплексу України, є внесення змін до Конституції України. Так, 20 вересня 2018 року Постановою Верховної Ради України було подано Законопроект «Про внесення змін до Конституції України щодо реалізації прав українських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян України та сталого розвитку села на основі фермерських господарств». Цим законопроектом пропонується доповнити ст. 41 Конституції України у такому аспекті: «Основною аграрною устрою України є фермерське господарство» [2]. Ухвалення відповідного закону, на наше глибоке переконання, є революційним рішенням парламенту і надалі фермерське господарство в Україні стане основою підприємницької діяльності в агропромисловому секторі держави. Такі нововведення потребуватимуть і внесення змін у Закон України «Про фермерське господарство», а можливо, буде необхідність прийняття нового нормативно-правового акта, що кардинально змінить підхід у діяльності та розвитку таких господарств. Ми вважаємо, що такі зміни до Конституції України припинять масштабний захват земель сільськогосподарського призначення агрохолдингами та їхню монополію на аграрному ринку країни щодо виробництва та постачання сільськогосподарської продукції та сировини, оскільки пріоритетним буде діяльність фермерських господарств як основних суб'єктів аграрних правовідносин, що виступатимуть гарантами про-

довольчої безпеки в Україні. Вищезазначений законопроект був внесений парламентом на розгляд до Конституційного Суду України для надання юридичного висновку на відповідність змісту законопроекту Конституції України. Ми можемо констатувати, що 23 листопада 2018 року Конституційний Суд України дійшов висновку, що цей законопроект не суперечить нормам Основного Закону і може виноситись на розгляд сесії Верховної Ради України для ухвалення його як Закону, яким буде внесено зміни до ст. 41 Конституції України, і це призведе до нового витку розвитку законодавства про фермерські господарства та в цьому аспекті можуть зазнати істотних змін аграрні та земельні правовідносини.

Висновок. Таким чином, аналізуючи генезис розвитку законодавства про фермерські господарства в Україні, можна виокремити такі три основні історичні етапи, що спричинили з певних суб'єктивних та об'єктивних причин становлення інституту фермерства у нашій державі. Перший етап, на нашу думку, розпочався з прийняття Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» у 1991 році та тривав до 2002 року. Це був один з перших законів у незалежній Україні, який відіграв важливу роль у започаткуванні аграрної реформи у країні та спричинив зміни у земельних правовідносинах на селі. Після прийняття цього нормативно-правового акта розпочалося формування нових форм власності на землю в Україні та стартував процес розпаювання сільськогосподарських земель, які належали колгоспам та радгоспам. Другий етап припадає на період з 2003 до 2016 року. У цей період приймається новий Закон України «Про фермерське господарство», який виводить інститут фермерства на новий та прогресивний етап розвитку. Третій етап бере свій початок з 2017 року і триває донині. Цей період знаменується прийняттям низки державних концепцій та програм в аспекті стимулювання розвитку фермерського господарства у нашій державі. Такі дії уряду та парламенту спричинено інтеграцією України до Європейського Союзу й намаганням зберегти малий агробізнес унаслідок активного його поглинання великими агрохолдинговими компаніями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. У 2017 кількість фермерських господарств в Україні зросла на понад півтисячі. *Аграрне інформаційне агентство*. URL: <http://agravery.com/uk/posts/show/u-2017-killist-fermerskih-gospodarstv-v-ukraini-zroslo-na-ponad-pivtisaci> (дата звернення: 18.02.2019).
2. Конституційний Суд визнав фермерське господарство основою аграрного ладу в Україні – офіційно. *Гаряча агрополітика*. URL: <https://agropolit.com/news/10553-konstitutsiyniy-sud-viznav-fermerske-gospodarstvo-osnovoyu-agrarnogo-ladu-v-ukrayini---ofitsiyno> (дата звернення: 18.02.2019).
3. Про селянське (фермерське) господарство : Закон України від 20 грудня 1991 р. № 14 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2009-12/ed19911220> (дата звернення: 18.02.2019).
4. Український державний фонд підтримки фермерських господарств / Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: <https://udf.gov.ua/> (дата звернення: 18.02.2019).
5. Про форми власності на землю : Закон України від 30 січня 1992 р. № 18 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-12/ed19920130> (дата звернення: 18.02.2019).
6. Земельний кодекс України від 13.03.1992 р. № 2196-12 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/561-12/ed19920313> (дата звернення: 18.02.2019).
7. Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва : Указ Президента України від 10 листопада 1994 р. № 666/94 / Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/666/94/ed19941110> (дата звернення: 18.02.2019).

8. Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам та організаціям : Указ Президента України від 8 серпня 1995 р. № 720/95 / Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/720/95> (дата звернення: 18.02.2019).
9. Про захист прав власників земельних часток (паїв) : Указ Президента України від 21 квітня 1998 р. № 332/98 / Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332/98/ed19980421> (дата звернення: 18.02.2019).
10. Про фіксований сільськогосподарський податок : Закон України від 17 грудня 1998 р. № 5-6 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-14/ed19981217> (дата звернення: 18.02.2019).
11. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 17 липня 1997 р. № 39 / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 18.02.2019).
12. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки : Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 / Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1529/99> (дата звернення: 18.02.2019).
13. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27.
14. Про фермерське господарство : Закон України від 19. 06.2003 р. № 45 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15/ed20030619> (дата звернення: 18.02.2019).
15. Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 664-р / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80> (дата звернення: 18.02.2019).
16. Про затвердження порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 р. № 106 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106-2018-%D0%BF> (дата звернення: 18.02.2019).